

TIPOVI JEZIČNIH PROMJENA U HRVATSKOM SUVREMENOM JEZIKU

U ovom ću se radu pozabaviti problematikom koja u lingvistici odnosno u pojedinim njezinim disciplinama ima prilično dugu tradiciju. Primjera radi podsjetila bih tu na područje koje bi se nesporno moglo smatrati jednim od glavnih, a istovremeno i najstarijih, tj. na dijakronu lingvistiku ili, da budem sasvim precizna, na povijest jezika u klasičnom smislu riječi koja, kao što se zna, razmatra jezik u razvoju i promjene u njemu s posebnim osvrtom na vremensku i genetsku dimenziju. A i kad se uvažava novija lingvistička literatura, može se utvrditi izniman interes za spomenutu temu. Konstatacija da tematika jezičnih promjena ni dalje ne gubi na aktualnosti ne vrijedi samo za pojedine prirodne jezike, kao što su to hrvatski, njemački i dr., nego isto tako i načelno, tj. za jezik kao mentalni fenomen. Međutim i u tom će kontekstu biti svrhovito, ako ne i prijeko potrebno, da prije nego što prijedem na naznačenu tematiku, dotaknem nekoliko načelnih pitanja koja se, rekla bih, tu ionako sama od sebe nameću i zahtijevaju odgovor.

Može se u lingvistici smatrati nedvojbenom i općeprihvaćenom pretpostavka da se jezici mijenjaju. U znatno manjoj mjeri to vrijedi kad se pita kada se oni mijenjaju ili kako u tom kontekstu uopće treba shvatiti pojam *promjena*. Kad je riječ o jezičnim promjenama, odlučujući bi kriteriji po mom uvjerenju trebali biti, prvo, čime su one uzrokovane, a drugo koje su jezične razine zahvaćene.

Kao što sam uvodno spomenula, jezičnim se promjenama tradicionalno bavi povijest jezika, a u novije vrijeme još i daljnja područja koja su, recimo u općoj lingvistici odnosno

u germanistici ili anglistici, poznata pod nazivima kao što su *Sprachwandelforschung* i sl. S time je u vezi, između ostalog, nastala situacija koja ni inače nije nepoznata u znanosti i čije je bitno obilježje heterogenost metoda i prilaza, o čemu će se morati voditi računa u daljnjoj raspravi. S druge se pak strane može konstatirati da postoji opće suglasje u nizu važnih pitanja, na primjer u tome da se jezik kao mentalni entitet nalazi u procesu stalne promjene i da je za te promjene odgovoran ne jedan, nego mnoštvo faktora. Lingvisti se konačno slažu i u tome da ti faktori nisu isključivo lingvističke naravi, nego uključuju i izvanezične činitelje, što proizlazi iz toga da je jezik tijesno povezan s nositeljima jezika te s njihovom involviranošću u entitete kao što su narod, nacija, država i sl.

U vezi s upravo rečenim treba istaći da se odmah na početku, tj. prije nego što se prijeđe na analizu pojedinih primjera, moramo sporazumjeti i preciznije odrediti kako ćemo shvatiti pojam *jezična promjena*. Iz prethodno rečenog može se zaključiti da se očito radi o kompleksnom fenomenu. U namjeri da razjasnim situaciju i time steknem što jasniju odnosno sustavniju sliku, ponovno ću se obratiti gore spomenutoj disciplini *Sprachwandelforschung*. U ovom prilogu konkretno nadovezujem se na članke njemačkog lingvisti W. U. Wurzela.

W. U. Wurzel (1992) u jednom od svojih radova o jezičnim promjenama na primjeru njemačkog jezika između ostalog piše da treba razlikovati najmanje tri tipa jezičnih promjena koja se međusobno načelno razlikuju:

- I. tzv. prirodne gramatičke promjene
- II. semantičko-leksičke inovacije koje izravno ili neizravno odražavaju povećanu odnosno promijenjenu potrebu društva za imenovanjem
- III. novine koje se prvenstveno zasnivaju na izravnom suodnosu društva i jezika ili, drukčije rečeno, promjene u čijem pokretanju i ostvarivanju društvo igra najaktivniju ulogu.

Pod pojmom prirodne gramatičke promjene (I) Wurzel te predstavnici tzv. škole *prirodne gramatike* podrazumijevaju promjene na svim područjima gramatike, tj. u fonologiji, morfolo-giji i sintaksi, koje se temelje na tzv. načelima markiranosti od-nosno preferentnosti. To znači da se manje-više uravnotežen suodnos između markiranih i nemarkiranih gramatičkih obli-ka, s kojima se suočavamo svugdje u jeziku, može mijenjati u korist nemarkiranih. Time započinje proces za koji je značajno da učestalost nemarkiranih oblika raste tako da se sve više pre-feriraju dok markirani pokazuju obrnutu tendenciju, tj. sve se manje upotrebljavaju, a konačan je rezultat da se potpuno gube. U vezi s time bitno je izdvojiti da se promjene tog tipa prvo oči-tuju kao tendencije, a tek s vremenom ili, bolje rečeno, nakon dužeg vremenskog razdoblja, kao promjene u jeziku u pravom smislu riječi. Time je rečeno da je, što se tiče rezultata, uvijek zahvaćen jezik kao sustav. Drugim riječima, jezične se promjene razmatranog tipa (I) redovito odvijaju na razini *langue*, a nika-da na razini *parole*.

Na drugi tip (II), tj. na semantičko-leksičke promjene, naići će se prije svega onda kad je u pitanju jezik ne isključivo kao lingvistički entitet, nego i kao entitet koji ostvaruje određene odno-se prema čovjeku kao nositelju jezika odnosno prema entitetima kao što su društvo i sl. Odlučujuću ulogu tu igraju okolnosti koje izrastaju iz toga da se mijenja društvo odnosno prilike u njemu, što ima za posljedicu da se entiteti modificiraju ili zamjenjuju, a to se obično odražava u leksiku u obliku novih jedinica ili pak u tome da se postojeće nazivlje modificira ili zamjenjuje novim. Drugim riječima, uži predmet razmatranja tu je leksikon s po-sebnim težištem na tome kako se on mijenja odnosno proširuje. Taj tip promjena najizrazitije je zastupljen na razini *parole*. No tu treba ipak voditi računa i o tome kako spomenuti tip raspolaže određenim potencijalom da prijeđe u prvi tip (I), što bi se dogo-dilo onda kad bi se promijenile i sustavno bitne značajke nomi-nacije u razmatranim jezicima.

Na kraju nekoliko riječi o tome kako treba shvatiti treći tip. Rečeno je da mu je glavno obilježje da je najuže vezan uz društvo, tj. da je s njim u vezi utjecaj društva na jezik najizravniji. Što se tiče formalne strane, W. U. Wurzel konstatira najveću i raznorodnu šarolikost. Drugim riječima, u obzir dolazi mnoštvo varijanata interakcije i miješanja jezičnih slojeva, kao što su recimo prelazak nestandardnih jezičnih slojeva u standardne i sl. Konačno, tu spadaju i aktivnosti jezične kulture te jezične politike odnosno pojave koje su vezane za rezultat fenomena *jezik u kontaktu*. S tim se tipom jezičnih promjena suočavamo ne samo u leksiku nego i u gramatici, a zahvaćena je jezična razina, rekla bih prvenstveno, ali ne isključivo, *parole*.

Na ovom mjestu ne želim, a i ne mogu se upuštati u raspravu može li se navedenim tipovima iscrpno opisati čitav potencijal jezičnih promjena odnosno treba li ih pretpostaviti više, tj. potanje razvrstati. U okviru ovog priloga bit će sasvim dovoljno načelno polaziti od spomenuta tri tipa koja će mi biti osnova pri analizi sljedećih primjera iz tekstova hrvatskih govornih i tiskanih medija zadnjih desetak godina.

- (1) *osim takvih aktivnih mjera, ima li Zavod (za zapošljavanje) još programa za poticaj zapošljavanja i otvaranje radnih mjesta? – Da. Riječ je o programu javnih radova kojim je u nekoliko mjeseci u Hrvatskoj zaposleno više od 2 000 ljudi, i to dugotrajno nezaposlenih osoba, programu poticanja samozapošljavanja gdje poduzetnicima početnicima uz povoljne uvjete nudimo obrazovanje, savjete i kredite, programu kreditiranja malog i srednjeg poduzetništva gdje kreditiramo otvaranje novih radnih mjesta te programu rješavanja viška kojim nastojimo zadržati postojeću zaposlenost (Jutarnji list, 1999).*

Kad se razmotri ovaj primjer s posebnim osvrtom na podcrtane jedinice, možemo reći da prvo imamo pred sobom leksičke jedinice koje ilustriraju bogaćenje leksikona hrvatskog jezika kao

nužnu posljedicu promjena u društvenom sustavu. Naime te jedinice sastavni su dio leksikona nastalog nakon raspada gospodarskog sustava SFR Jugoslavije ili, drukčije rečeno, nakon prelaska Hrvatske u politički samostalnu državu, a ekonomski gledano na tržišno gospodarstvo. Naznačeni je leksički segment zamijenio odnosno modificirao jedinice tipa *planska privreda, srednjoročni plan, radni ljudi, radna inteligencija*, kasnije *samoupravljanje, samoupravljanje, radna organizacija, udruženi rad, udružiti rad, radnički savjet, samoupravna zajednica*. Te i slične jedinice iza 1990. prelaze iz aktivnog u pasivni leksik nativnih govornika, i to zajedno s entitetima koje imenuju.

- (2) *jesenska saborska rasprava o smanjenju poreza na dodatnu vrijednost označit će i formalni početak predizborne kampanje. Uopće ne treba sumnjati kako je vladajuća stranka smanjenje jedinstvene stope PDV-a i uvođenje dodatne niže stope odabrala za potporni stup svojeg izbornog programa. Najodgovorniji ljudi HDZ-a ... već danima najavljuju drukčiju poreznu politiku. Sudeći po svemu što se zbiva, gotovo je izvjesno da će vladajuća stranka najkasnije koncem godine donijeti odluku o kozmetičkoj reformi poreznog sustava* (Novi list, 1999).

U mnogo čemu je slična i situacija kad se pogleda drugi primjer. Razlika je u zahvaćenju domeni: zajedno s državom propada i stari politički sustav i zamjenjuje se, načelno rečeno, novim, tj. pluralističkim i višestranačkim sistemom koji se na karakterističan način opet odražava u jeziku, npr. *predizborna kampanja, izborni program* jedinice su koje zamjenjuju riječi kao *prvoborac, radna akcija, radna brigada, radna zadruuga*, kasnije *nesvrstanost* i dr. koje isto tako nestaju iz aktivnog leksika hrvatskoga jezika.

U vezi s primjerima kao što su (1) i (2) obratila bih pozornost na lingvistički ne samo interesantnu nego i relevantnu činjenicu da se radi, što se tiče novina u leksiku, o jedinicama poput riječi u klasičnom smislu, npr. *stranka, oporba, prosvjed, božićnica, ponuđivač*

i sl., a s druge strane i o jedinicama na razini fraze, npr. *vladajuća stranka, porezni sustav, tržišno gospodarstvo*. Prema tome u pitanju su tipovi nominacije koji su i inače karakteristični za hrvatski jezik i koji se potpuno uklapaju u hrvatski jezični sustav. Mislim da je stoga sasvim opravdan zaključak da novina što se tiče sustava, barem zasada, očito nema, nego da se inovacije događaju unutar postojećeg sustava.

- (3) *definiramo li rizik kao moguće odstupanje od određenog cilja – govori Ch. P., stručnjak za riziko-menadžment konzalting poduzeća Sch. E. – onda treba ponajprije razjasniti koji su to strateški ciljevi organizacije i koliko je ona spremna zauzeti se za njih. To je osnova promišljanja pri startanju svakog projekta u riziko-menadžmentu ... Stoga stručnjak za riziko-menadžment preporučuje da se odredi gornja granica gubitka za čitavo poduzeće iz koje će se potom izvoditi odgovarajući limiti za poslovna područja sve do pojedinačnih poslovnih radnji. Dodatni worst-case-scenariji mogu pripomoći da se na vrijeme razviju alternativni postupci i pripreme pričuvni planovi za slučaj nužde* (Novi list, 1999).

Mislim da je navedeni odlomak (3) dovoljan da ilustrira problem koji se krije iza njega. U pitanju je kao u (1) i (2) nominacija ili imenovanje nastalo kao rezultat pojavljivanja novih realija, v. *riziko-menadžment, konzalting poduzeće, worst-case-scenarij*. No pada u oči da u odnosu na primjere (1) i (2) postoji bitna razlika: kao formalno sredstvo imenovanja ne fungira nativna, nego strana leksička građa, u prvom redu tuđice ili, bolje rečeno, internacionalizmi iz engleskog i američkog engleskog. Kao što se zna, mogao bi se tu navesti velik, da ne kažem gotovo neograničen broj primjera.

- (4) *Broj krivotvorenih novčanica bosanskohercegovačke konvertibilne marke koji se do sada pojavio u optjecaju razmjerno*

je mali, no Središnja banka BiH u ponedjeljak je pozvala sve korisnike ove valute da obrate pozornost pri gotovinskim transakcijama. Kako se navodi u priopćenju objavljenom iz sjedišta Središnje banke BiH u Sarajevu, krivotvorine se i dalje najčešće pojavljuju u novčanicama od 100 i 10 KM (Novi list, 1999).

Na bitno drugačiju situaciju nailazimo kad pogledamo primjere kao (4). Dok se u primjerima o kojima je dosada bilo riječi, radilo o nominaciji odnosno o načinu nominacije za novonastale odnosno modificirane entitete, što bi kao tip najvjerojatnije spadalo u (2), tu su u pitanju procesi normiranja u vezi s etabli- ranjem suvremenog hrvatskog standardnog jezika. Riječi kao *pozornost* s određenom preferentnošću prema *pažnja*, *optjecaj* prema *opticaj*, *priopćenje* prema *saopćenje* ukazuju na aktivno nastojanje da se hrvatski jezik svestrano izgrađuje, što znači da se po mogućnosti što više udalji od lingvistički vrlo bliskih idioma, u ovom slučaju od srpskoga standardnog jezika, i time naglasi njegov identitet te nepodudarnost sa susjednim idiomima. Kao što je poznato i za druge jezike, važnu ulogu u tom procesu igraju jezična kultura i politika.

Na ovom mjestu podsjetila bih na to da hrvatski jezik spada u jezike koji se po tradiciji odlikuju time da teško prihvaćaju strani jezični materijal ili, drugim riječima, koji daju prednost leksikonu na osnovi vlastite građe. Primjeri kao (1), (2), a posebno (4), potvrđuju upravo rečeno, dok primjeri tipa (3) jasno prikazuju da ova i u suvremenom jeziku inače stabilna tendencija na pojedinim leksičkim područjima sve slabije djeluje odnosno da su internacionalizmi na određenim područjima postali dominantni.

Kad ukratko rezimiramo dosad rečeno, mogli bismo konstatirati kako je očito da postoji vrlo velik broj promjena i inovacija u leksiku hrvatskog jezika. Tu treba odmah reći da se pored kvantitativne strane mora posvetiti odgovarajuća pažnja i uvjetima koji su odgovorni za njih. Na prvi se pogled hrvatski jezik u tome ne razlikuje od drugih jezika, posebno ne od jezika u ostalim tzv.

zemljama u tranziciji. No treba ipak voditi računa o tome da situacije nisu posve identične, kad se, recimo, usporede hrvatski i poljski. Te se razlike mogu objasniti time da je znatan dio aktualnih jezičnih promjena u hrvatskom jeziku povezan s normiranjem u svim domenama standardnog jezika. Ne začuđuje zato što kroatistička lingvistika pažljivo i vrlo aktivno kao jedno od svojih primarnih težišta prati upravo te mijene. O tome koje je lingvističko sudjelovanje u tom procesu najprikladnije, a koje je eventualno i kontraproduktivno, bilo je riječi u više navrata i na više mjesta. U okviru ovog priloga skrenula bih posebnu pažnju na to da, bez obzira na aktualnost standardoloških pitanja, ne treba gubiti iz vida da je domena *jezičnih promjena* ipak znatno šira. Navedeni primjeri dokazuju da je u hrvatskom jeziku prisutan tip (3), ali isto tako, i to čak dosta izrazito, i tip (2).

Što se tiče leksika, do sada postoji povećani broj radova koji se bave tom tematikom, v. M. Samardžija 1998; I. Klajn 1996. i dr. Za razliku od toga za druga područja, recimo za pojedine domene gramatike, gotovo da i nema većih znanstvenih rasprava, v. I. Pranjković 1998. Mislim međutim da je itekako umjesno zapitati se ima li promjena i u gramatici, a ako ih ima, u kojem se odnosu one nalaze prema gore iznesenoj klasifikaciji. Kao što je poznato iz gramatičke literature, razvoj se na tom području odvija sporije i najavljuje se najprije u obliku tendencija, a tek nakon dužeg vremena poprima karakter pravih, tj. sustavnih promjena. To bi značilo da zasada možemo očekivati suočavanje s tendencijama koje treba pomno pratiti jer se one u budućnosti mogu, ali i ne moraju obvezno, pretvoriti u promjene, tj. u promjene koje uvjetuju i promjenu tipološke strukture, pa bi time spadale u tip (1). To što mislim opet ću ilustrirati na primjerima.

- (5) *nakon nekoliko godina stanke T. K. je opet priredila solistički koncert za svoju vjernu dubrovačku publiku, nastupivši u nedjelju u Kneževu dvoru, u kojemu je i prije običavala počastiti Dubrovčane svojim koncertima ... I sama ponesena dojmovima,*

T. je nakon koncerta izjavila kako će nastaviti i u drugim hrvatskim gradovima priređivati koncerte za obnovu Kneževa dvora ... (Več. list, 1999).

- (6) *sadašnji ministar zdravstva dr. Ž. R. jedan je od visokih hrvatskih dužnosnika plemenita roda. Naslov »plemenitih« obitelj je stekla zahvaljujući ministrovu pradjedu ... Za ministrova djeda kupljen je posjed u M. ... Ovdje gdje se sada služe mise bila je soba za spavanje i blagovaonica ... - prisjeća se A. A., koja je godinama službovala kod R., radila na njihovu imanju, skrabila se za stoku ... (Več. list 1999).*

Primjeri kao što su (5) i (6) ilustrativni su po tome što čuvaju razliku između tzv. određenog i neodređenog pridjeva. Preciznije rečeno, oni pokazuju odgovarajuću morfologiju ovisno o tome radi li se o određenom odnosno neodređenom obliku pridjeva. Kao što je poznato, isto razlikovanje predviđa i normativna gramatika. S druge se pak strane zna da se ta razlika u govornom, tj. u nestandardnom jeziku sve više gubi u korist određenih oblika i da se upotreba neodređenih oblika svodi manje-više na određene sintaktičke pozicije. To stanje, tj. govorni uzus pokazuje, da tako kažem, tendenciju prirodnog razvoja jezika k unifikaciji fleksijskih tipova, dok u oživljavanju koje se zapaža u medijskim tekstovima zadnjih desetak godina treba vidjeti prije svega težnju da se standardni jezik izgrađuje po gore spomenutim načelima, tj. da se maksimalizira razmak prema drugim bliskosrodnim idiomima. Sudeći po aktualnom stanju, a i najnovijim tendencijama prema kojima je, čini se, upotreba neodređenih oblika u slabom opadanju, može se zasada reći da to razlikovanje eventualno doводи do proširivanja jezičnih registara.

- (7) *testirali smo Fiat Punto kabrio kojeg je 1994. god. dizajnirao B. ... Dakle testni kabrio pokazao se mnogo više od simpatičnog automobila koji služi jedino za odlazak na plažu. Živahan,*

izdržljiv motor razvija 86 konjskih snaga i uživa kad ga se vozi sportskije (Več. list, 1999).

- (8) *D. Z. je osumnjičen za ubojstvo četvero starijih ljudi u ožujku ove godine ... Z-a se tereti i za seriju napada i pokušaj silovanja od početka bijega iz zatvora u prosincu prošle godine (Vjesnik, 1999).*

Rečenice kao što su (7) i (8) spadaju u tzv. obezličenje odnosno u pasivizaciju. Radi se naime o rečenicama u kojima su aktanti situacije distribuirani na poseban način. Pasivne konstrukcije u užem, ali isto tako i u širem smislu usmjerene su na to da se agens koji se obično nalazi u poziciji subjekta ili ne imenuje ili barem točno ne određuje. Navedene konstrukcije (7) i (8) ne predstavljaju pasivne rečenice u užem smislu riječi, nego poseban tip impersonalnih rečenica čija su glavna obilježja da sadržavaju prijelazni glagol, v. *voziti, teretiti*, koji je pomoću *se* markiran kao pasivni, a za razliku od pasiva izravni objekt ostaje u poziciji objekta, v. *ga, Z-a*, a ne pretvara se u sintaktički subjekt čije je mjesto, reklo bi se, blokirano za bilo koji leksički element. Kao što se vidi, radi se o sasvim posebnom tipu bezličnih rečenica koje deskriptivna gramatika hrvatskog jezika ili ne spominje ili karakterizira kao nestandardne. S druge strane jezična stvarnost potvrđuje da je taj tip u hrvatskom jeziku odavno poznat i prihvaćen u jezičnom uzusu. Novinu treba tu vidjeti u tome da posljednjih godina ulazi i u pisane tekstove, što znači da elementi iz drugih funkcionalnih stilova prodiru u tekstove koji su inače pisani standardnim jezikom ili, apstraktnije rečeno, da se medijski jezik otvara što se tiče registara. Isto se zapaža i u drugim slavenskim i neslavenskim jezicima posebno postkomunističkih zemalja, v. R. Nicolova 1997 za bugarski, L. Zybatow 1995 i J. A. Zemskaja 1994 za ruski. Zanimljivo će biti vidjeti hoće li taj tip u budućnosti proširiti registar hrvatskog jezika ili se pak etablirati u sustavu kao svojevrstan tip impersonalnih konstrukcija.

Rezimirajući zaključila bih ovako: U hrvatskom su jeziku, kako se moglo i očekivati, zastupljeni svi tipovi jezičnih promjena koje predviđa klasifikacija po W. U. Wurzelu. Namjera mi je bila da ih ilustriram na primjerima s posebnim težištem na razlozima koji ih uzrokuju. S obzirom na to da su sami razlozi različiti i, što je bitnije, da nisu primarno jezične, nego dobrim dijelom izvanjezične naravi, pojedine se konstelacije određuju u ovisnosti o konkretnom jeziku. Time se i objašnjava da u hrvatskoj lingvistici u aktualnoj diskusiji, a i u znanstvenom radu dominira tip (3). Neovisno o tome može se konstatirati da se, uopćeno rečeno, najočitije i najsnažnije mijenja leksik, što ne znači da se ne mogu zapaziti i promjene na drugim razinama, koje međutim dosada nisu u dovoljnoj mjeri privukle znanstveni interes. Zato bih sasvim na kraju podsjetila još jednom na to da postoje određene tendencije u gramatici koje eventualno predstavljaju potencijal za prirodne gramatičke promjene.

Literatura

- Ammon, Ulrich, »Language – Variety/Standard Variety – Dialect«, u: *Sociolinguistics*, sv. 1, (ur. Ulrich Ammon – Norbert Dittmar – Klaus J. Mattheiser), New York 1987, str. 316–334.
- Brozović, Dalibor, »Povijesna podloga jezičnopolitičke i sociolingvističke okolnosti«, u: *Hrvatski jezik*, (ur. Mijo Lončarić), Opole 1998, str. 3–34.
- Brozović, Dalibor – Ivić, Pavle, *Jezik srpskohrvatski, hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Zagreb 1988.
- Coulmas, Florian, *Sprache und Staat*, Berlin – New York 1985.
- Grčević, Mario, *Die Entstehung der kroatischen Schriftsprache*, Köln 1997.
- Hrvatski jezik*, (ur. Mijo Lončarić), (= Najnowsze dzieje języków słowiańskich), Opole 1998.
- Katičić, Radoslav, »Serbokroatische Sprache – Serbisch-kroatischer Sprachstreit«, u: *Das jugoslawische Desaster. Historische, sprachliche und ideologische Hintergründe*, (ur. Reinhard Lauer – Werner Lehfeldt), Wiesbaden 1995, str. 23–79.
- Katičić, Radoslav, »Književni jezik«, u: *Hrvatski jezik*, (ur. Mijo Lončarić), Opole 1998, str. 35–53.

- Keller, Rudi, *Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*, Tübingen 1994.
- Klajn, Ivan, »Leksika«, u: *Srpski jezik na kraju veka*, (ur. Milorad Radovanović), Beograd 1996, str. 37–86.
- Kloss, Heinz, »Abstandsprache und Ausbausprache«, u: *Sociolinguistics*, sv. 1, (ur. Ulrich Ammon – Norbert Dittmar – Klaus J. Mattheiser), New York 1987, str. 302–307.
- Kunzmann–Müller, Barbara, »Die slavischen Sprachen im ehemaligen Jugoslawien – ein linguistischer Kontrapunkt«, u: *Sprache und Politik: Die Balkansprachen in Vergangenheit und Gegenwart*, (ur. Helmut Wilhelm Schaller), München 1996, str. 105–126.
- Kunzmann–Müller, Barbara, *Grammatikhandbuch des Kroatischen unter Einschluss des Serbischen* (= Heidelberger Publikationen zur Slavistik. Linguistische Reihe 7), Frankfurt a.M. – Bern – New York – Paris 1999.
- Lüdtke, Helmut, »Grammatischer Wandel«, u: *Sociolinguistics. Soziolinguistik. Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*. 2. polusv., Berlin 1988, str. 1632–1641.
- Moguš, Milan, *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb 1993.
- Nicolova, Ruselina, »Die Varietäten des Bulgarischen und ihre Widerspiegelung in der Sprache der bulgarischen Presse nach 1989«, »Zeitschrift für Slawistik« 42, 1997, str. 431–449.
- Panzer, Baldur, *Die slavischen Sprachen in Gegenwart und Geschichte* (= Heidelberger Publikationen zur Slavistik. Linguistische Reihe 3), Frankfurt a. M. – Bern – New York – Paris 1991.
- Pranjković, Ivo, »Sintaktičko ustrojstvo«, u: *Hrvatski jezik*, (ur. Mijo Lončarić), Opole 1998, str. 119–131.
- Radovanović, Milorad, *Sociolingvistika*, Novi Sad 1986.
- Radovanović, Milorad, »O jezičkim promenama uopšteno«; »O promenama u srpskom jeziku«, u: *Srpski jezik na kraju veka*, (ur. Milorad Radovanović), Beograd 1996, str. 1–16.
- Radovanović, Milorad, »Planiranje jezika i jezička politika: Principi i tendencije (na primeru srpskohrvatske relacije)«, u: »Jazykovedný časopis« 49, 1998, str. 57–74.
- Rehder, Peter, »Standardsprache. Versuch eines dreistufigen Modells«, u: »Die Welt der Slaven« 50, München 1995, str. 352–366.
- Samardžija, Marko, »Leksik«, u: *Hrvatski jezik*, (ur. Mijo Lončarić), Opole 1998, str. 134–152.
- Srpski jezik na kraju veka*, (ur. Milorad Radovanović), Beograd 1996.
- Stanojčić, Živojin, »Morfologija, sintaksa i frazeologija«, u: *Srpski jezik na kraju veka*, (ur. Milorad Radovanović), Beograd 1996, str. 111–141.

- Wurzel, Wolfgang Ullrich, »Zur Erklärbarkeit sprachlichen Wandels«, u: *ZPSK* 43/1, 1988, str. 86–91.
- Wurzel, Wolfgang Ullrich, »Grammatisches und Soziales beim Sprachwandel«, u: *Biologische und soziale Grundlagen der Sprache*, (ur. Peter Suchsland), Tübingen 1992, str. 55–66.
- Zemskaja, Jelena Andreevna, »Problemy izučenija jazyka sovremennogo ruskogo goroda«, u: *Sprachlicher Standard und Substandard in Südosteuropa und Osteuropa*, (ur. Norbert Reiter – Uwe Hinrichs – Jirina van Leeuwen-Turnovcová), Berlin. 1994, str. 358–371.
- Zybatow, Lew, *Russisch im Wandel. Die russische Sprache seit der Perestrojka* (= Osteuropa-Institut der FU-Berlin. Slavistische Veröffentlichungen 80), (ur. Fred Otten – Klaus-Dieter Seemann – Jurij Striedter), Berlin 1995.